

TURFORSLAG i Tønder Kommune

Marskstien

Oplev Danmarks største marskrområde, Tøndermarsken. På den 54 km lange vandrerute, Marskstien, og de otte mindre stisløjfer kommer du hele Tøndermarsken rundt. Tøndermarsken er Danmarks største marskrområde – et fladt særpræget landskab, skabt af havet og formet af mennesker. Her kan du opleve en rig bygningskultur i et storslået kulturlandskab, der også rummer nogle af Europas vigtigste fuglelokaliteter. Turen fører dig igennem byerne Tønder, Rudbøl, Nørremølle, Højer og Møgel­tønder og gennem det helt særlige marsk­lands­kab med marskgårde på værfter. På turen oplever du diger, sluser, pumpestationer, be- og afvandskanaler, som kendetegner marsk­landskabet.
Dele af stien går i Nationalpark Vadehavet og langs UNESCO Verdensarv.

På Marskstien mærker du vinden og ser det flade landskab med diger og fugle, så langt øjet rækker.

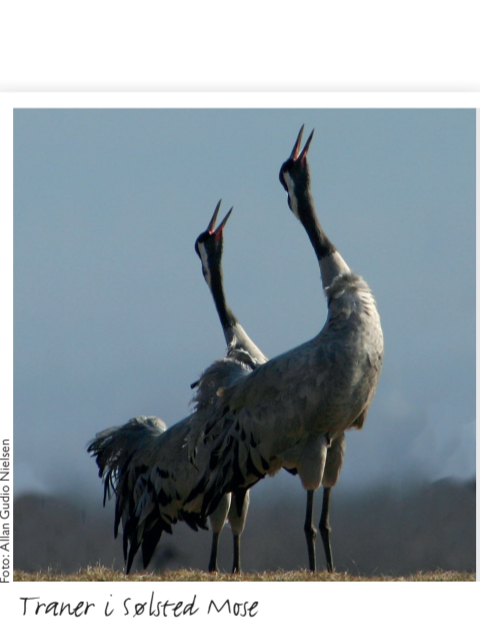
Læs mere på www.toendermarsken.dk, hvor du også finder et digitalt kort over Marskstien og de otte kortere stisløjfer.

Misthusum

Misthusum var en lille landsby, der lå på otte små kunstige høje i marsken sydvest for Skærbæk mellem Brede Å og Røgelstrøm. Husene blev opført på værfterne for at undgå, at de blev oversvømmet af stormfloder. På et tidspunkt boede der 13 familier på de otte værfter. På trods af byens placering på værfter, blev Misthusum adskillige gange ødelagt af stormflod, især under stormfloden i 1634. Indbyggerne vendte dog hver gang tilbage og byggede landsbyens gårde op igen. Trods genopbygningen fraflyttede beoerne byen, og de sidste gårde blev revet ned. Af nedbrydningmaterialeerne blev der bygget et lille hus på et af værfterne til brug for markmanden – Markmandshuset.

Sikringsstilling Nord

Sikringsstilling Nord går tværs over Sønderjylland og er verdens bedst bevarede feltbefæstningslinje fra 1. verdenskrig. Strækningen Sikringsstilling Nord er ca. 50 km lang, og forløber fra Hoptrup i øst, til Rømø i vest. Sikringsstilling Nord blev etableret for at hindre et angreb fra nord mod Tyskland. På det tidspunkt hørte Nordslesvig/Sønderjylland til Tyskland. Efter genforeningen med det øvrige Danmark i 1920, udgjorde linjen en trussel, idet selv fåtallige tyske styrker hurtigt kunne sætte sig fast, og der skulle betydelige kræfter til at drive dem væk. Derfor sprængte den danske hær i årene efter genforeningen anlæggene - nogle med held, andre er delvist bevarede. Nogle kunne ikke røres, da de lå i bebyggede områder. Sikringsstillingen var datidens stærkeste af sin art i Europa.

Træner i Sølsted Mose

Sølsted mose

Sølsted mose er et spændende moseområde, der netop har gennemgået en omfattende naturgenopretning. I det næringsfattige miljø trives specielle planter, bl.a. den insektædende soldug, tørvemoser og porse. Mosen har også sit eget, specielle fugleliv. Her yngler trane, rørhøg, rørdrum og rødrygget tornskade, ligesom sangen fra nattergal, blåhals og mange andre sangfugle kan høres i området. Sølsted Mose er det eneste sted i Danmark, hvor den sjældne fisk dyndsmørling yngler. Fra parkeringspladser er der direkte adgang til et godt stisystem med udsigtspunkter, board-walk og informationstavler.

Nordsøruten

Nordsøruten er en sammenhængende skiltet cykelrute på næsten 6.000 km rundt om Nord­­søen. Ruten går gennem syv lande på sin vej rundt om Nord­­søen. I Danmark løber ruten fra Rudbøl langs vestkysten til Frederikshavn og videre langs østkysten til Grenå. Ruten byder på oplevelse af forskellige kyst­lands­kaber fra strande til klipper, bade- og campinglv samt fisker­kult­ur for og nu.

Du kan læse mere på www.vestkystruten.dk

Drivvejen

Vandrerruten Drivvejen er over 200 km lang og fuld af spændende kulturhistoriske seværdig­heder og flotte naturoplevelser. Ruten løber gennem Vest- og Sønderjylland ad stier og mindre veje, og har forbindelse med Nordsøruten. Drivvejen har været i brug siden oldtiden. Gennem tusinder af år har stude­drivere, jyd­epot­tesæl­gere, kræmmere, tater og andre rejsende vandret ad Driv­vejen. Ved flere af seværdighe­derne på ruten er der opsat infor­mationstavler om kulturen og naturen i området, og der er rig mulighed for at finde overnatning undervejs.

Du kan finde mere information i bogen »Drivvejen – ad stude­driverens spor i det vestlige Jyl­land« eller hente en folder om ruten på hjemmesiden www.vandreruter.dk.

Den Danske Klosterrute

Den Danske Klosterrute er en turist- og pilgrims­vandrerute gennem hele Danmark. Ruten har temaerne kirke, kunst, historie og natur. Ruten går ad stier og små­veje og for­binder ca. 50 steder, hvor der blev bygget klostre i middelalderen. Ruten er ikke af­mærket men beskrives i guide­bogerien ”Den Danske Klosterrute”. I Tønder Kom­mune går ruten gennem Danmarks største naturskov Draved Skov, forbi højmoser og ad Driv­vejen til Løgumkloster. Her findes resterne af et cisterciensermunke­kloster fra 1173. Klosterkirken og det meste af klosterets øst fløj er bevaret og udgør sammen med senere bygninger et forennet miljø. Ruten fortsætter langs den naturskønne Brede ådal ud mod det flade, skovløse kystområde langs Vadehavet. Ruten kan også benyttes på cykel.

Du kan læse mere på www.klosterruten.dk.

På vandrerur langs Drivvejen.

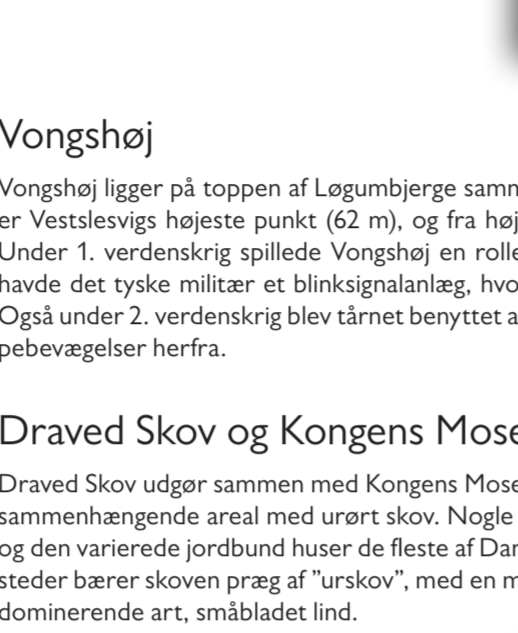
Højer Sluse

TURFORSLAG i Tønder Kommune

Tønder Kommune har en enestående natur med mange muligheder for friluftspoplevelser. Flere of kommunens udflytsmål har fået udarbejdet en informationsfolder – Se kortet og listen over turfoldere.

Lindet skov og Hønning Plantage

Lindet Skov er en lille rest af de store løv-skove, der dækkede landskabet i oldtiden. Lindet Skov og Hønning Plantage udgør til­­sammen et areal på 900 ha. Området består af meget gamle bøge og egetræer og flotte graner. Skoven ligger på den sandede del af Toftlund Bakkeø. Skovene byder på mange slags oplevelser. Der er et meget varieret fugle-, dyre- og planteiv. Der er dysser og jættestuer fra bondestenalderen, og der er brudgomskobler (skovplantninger) fra 1700-tallet.

Lindet skov

Vongshøj

Vongshøj ligger på toppen af Løgumbjerge sammen med omkring 50 andre gravhøje. Vongshøj er Vestslesvigs højeste punkt (62 m), og fra højen er der en storslået udsigt over landskabet. Under 1. verdenskrig spillede Vongshøj en rolle i forbindelse med ”Sikringsstilling Nord”. Her havde det tyske militær et blikningsanlæg, hvorfra man havde kontakt til bl.a. Sil­d og Rømø. Også under 2. verdenskrig blev tårnet benyttet af det tyske militær, der fulgte de allieredes troppebevægelser herfra.

Draved Skov og Kongens Mose

Draved Skov udgør sammen med Kongens Mose ca. 500 ha. Draved Skov er Danmarks største sammenhængende areal med urørt skov. Nogle steder har skoven stået urørt siden 1700-tallet og den varierede jordbund huser de fleste af Danmarks naturligt forekommende træarter. Flere steder bærer skoven præg af ”urskov”, med en meget stor forekomst af den oprindelige urskoves dominerende art, småbladet lind.

Kongens mose er en af landets største højmoser. Mosen er en af de få tilbageværende højmoser vest for irandslinjen. Igennem ti­derne er mosen blevet kraftigt udnyttet til tørveg­ravning, landbrug og skovbrug, men der findes stadig rester af uberørt høj­mose i de sydlige dele, med spændende tørve­mosser.

Der er anlagt vandrestier i både skoven og mosen. Ved Teltkrovej er der desuden opstillet et fugletårn til iagttagelse af fugle, bl.a. lappedykkere, ænder og vadefugle. Af hensyn til fuglens yngletid, er det ikke tilladt at færdes i mosen fra 1. marts til 1. juli. Ture i området kan startes fra P-pladsen i Draved Skov.

Udsigt fra fugletårnet over sø og mose.

Sejle ned af åen

At sejle i kano eller kajak er en aktiv, men samtidig afslappende ferieform. Mens du padler af sted, kommer du helt tæt på det varierede og smukke landskab. Flere steder langs sejlsjands­­vand­løbene findes primitive overnatnings­pladser – her kan du slå dit eget telt op eller gå i land for at spise din mad samt holde en pause fra sejlsjaden. Læs mere i folderen ”Sejle ned af åen i Sønderjylland”, som beskriver forskellige sejlsjruter.

Sejle ned af åen

Kajaklav på Brede Å

Grænseruten

Grænseruten er en 130 km lang cykelrute, der snor sig gennem den varierede natur fra Flens­­borg Fjord til Vadehavet. Ruten krydser den dansk - tyske grænse 13 steder, ofte via små ukendte grænseover­gangs­e. Langs den afmærkede rute er der opsat infor­mationstavler med oversigtskort og infor­mationer om grænskulturen og naturen i området.

Der er gode muligheder for at tage et hvil og spise sin madpakke i en af de over­dækkede cykel­hytter og rastep­l­adser, der er langs ruten.

Du kan læse meget mere på www.graensruten.dk, hvor du også kan bestille guide­bogen Græn­seruten og Nordsø-Østersø-ruten, eller søg »græns­eruten« på www.visitsonderjylland.dk.

VELKOMMEN i Tønder Kommune

Opdag Tønder Kommune

Velkommen til Tønder Kommune, hvor naturen er i verdens­­klasse, og eventyret venter lige uden for din dør. Vores en­stænde landskaber er hjemsted for den betagende National­park Vadehavet, en del af UNESCOs Verdensnaturarvsliste, kendt for sit enestående fugle- og dyreliv samt de store, smukke landskaber, der strækker sig så langt øjet rækker.

Men Tønder Kommune byder på mere end det.

Vores bagland gemmer på fredfyldte landskaber med en helt unik natur. Udforsk et net af cykel- og vandreruter designet til at føre dig gennem hjertet af vores naturskønne kommu­ne, hvor hver sti åbner døren til nye opdagelser af både natur og kulturhistorie.

For de eventyrlystne rummer vores store moser spændende naturoplevelser, som bedst nydes fra naturstierne eller vores udsigtsp­l­atforme, der giver fri udsyn til områdets vilde dyreliv.

Hvis du drømmer om en ferie på vandet, er vores store vandløb den perfekte kulisse for en kano- eller kajakferie, hvor du undervejs kan overnatte i en hyggelig shelter, eller på primitive teltpladser. De store vandløb er også et oplagt mål for lystfiskere.

Drømmer du om en ferie ved vandet byder Rømø på nogle af Europas bedste og bredeste sand­strande. Her møder himlen havet i et endeløst panorama. Du kan nyde solen, bygge sand­slotte, opleve spændingen ved strandsejlsad, eller simpelthen tage en afslappende gåtur mens bølgerne hvisker ved dine fødder.

I Tønder Kommune har vi noget for enhver friluftsentusiast. På vegne af hele Tønder Kommune ønsker vi dig en uforglemmelig oplevelse i vores smukke kommune, hvor naturen ikke bare ses – den mærkes og opleves.

Geocaching - skattejagt med GPS

En leg for hele familie og en fantastisk måde at opleve naturen på - find og oplev steder du ikke vidste var spændende og smukke.

Geocaching er en verdensomspændende udendørs skattejagt. En cache eller "skat" er en beholder, som er gemt ude i terrænet, og som du kan finde ved hjælp af en GPS. Cachen er typisk en plastbeholder, som indeholder små effekter som f.eks. en lille plastikfigur, en badge, en pink blyant eller lignende, som man kan bytte med, samt en logbog. I logbogen kan man notere sit fund og skrive en hilsen til ejeren af cachen eller kommende findere.

Du kan finde al den information du har behov for på www.geocaching.dk. Hvis du skifter »dk« ud med »com« får du adgang til alle verdens skatte.

Brug turistbureauerne

Der er masser af overnatningsmuligheder i Tønder Kommune. På kortet er vist campingpladser, teltpladser og shelters.

Du finder et turistbureau på Rømø og et Inforcenter i Tønder:
Visit Rømø & Tønder, Juvrevej 6, 6769 Rømø, tlf. 73 70 96 50.
Visit Rømø & Tønder, Torvet 2-4, 6270 Tønder.
Email: mail@romo-tonder.dk
Inforcenteret i Tønder har ikke et selvstændigt tlf.nr.
På Visit Rømø & Tønder er de klar til at hjælpe med brochurer og foldere om seværdigheder, overnatningsmuligheder, cykelruter, guidede traveture og mange andre aktive ferietilbud. Begge steder kan man selv hente brochurer og foldere om området.

Links

Her er udvalgt en række links til flere oplevelser og praktiske oplysninger.

www.udinaturen.dk
www.museum-sonderjylland.dk
www.romo.dk
www.toender.dk
www.spor.dk
www.geocaching.dk
www.dn.dk
www.dof.dk
www.dcf.dk
www.friluftsradet.dk

Rørhøg

Naturens færdselsregler, adgang og hensyn

Det er vigtigt, at vi behandler naturen varsomt og tænker os om, dels af hensyn til naturens planter og dyr og dels af hensyn til de grundejere, som ejer og lever af naturen. Vi har alle ret til at færdes i naturen, men i Danmark er der regler for hvordan du må færdes.

- Du må gå langs alle kyster og strande i Danmark.
- Du må cykle og gå på veje og stier i skovene.
- I offentlige skove må du også gå udenfor stierne, men ikke cykle.
- Du må cykle og gå på alle anlagte veje og stier i det åbne land, også selvom der er opsat skilte med "privat vej".
- Du må færdes til fods på græsarealer, altså udrykede arealer, der ikke er hegnede. Det gælder dog ikke bræmmer langs vandløb.
- Færdsel sker på eget ansvar
- Husk at hunde skal føres i snor hele året, når du færdes ude i det åbne land, dog skal du på strande og kyster kun føre hunde i snor fra 1. april - 30. september.

Hundeskov

I Tønder Kommune har Naturstyrelsen udlagt hundeskove på Rømø ved Vråby og Kirkeby Plan­tag­er og et område (uden skov) ved Lakolk. Der er også hundeskove i Lindet Skov, Renbæk Plan­tag­e, Toftlund Skov og i Soldaterskoven ved Tønder, og en lille ved Damhusvej, Løgumkloster. Se www.hundeskovene.dk eller www.udinaturen.dk.

Overnatning i det fri

De primitive overnatningspladser er beregnet til overnatning i naturen med telt eller lignende for enkeltpersoner, familier eller smågrupper, som ankommer til fods, på cykel, til hest eller sejlende. Størstedelen af pladserne er privatejede – du bør derfor altid træffe aftale om overnatning med ejeren. Du kan finde alle de nødvendige informationer på www.udinaturen.dk, hyttefortegnelsen.dk eller i bogen »Overnatning i det fri«. Brugerbetaling kan forekomme.

De primitive overnatningspladser på Naturstyrelsens arealer er gratis. Naturstyrelsen har også »Lejrpladser«. Lejrpladserne er alene forbeholdt institutioner og foreninger, og kræver booking forud for benyttelsen.

Herudover tillader Naturstyrelsen, at du overnatter i udvalgte statsskove, den såkaldte fri telting. Fri telting er for »den stille skovvandre«. Se nærmere regler for alle 3 overnatningsformer på www.naturstyrelsen.dk/naturoplevelser/overnatning/.

Tønder Kommune

Miljø og Natur
Wegnersplads 2
6270 Tønder
Tlf 74 92 92 92
E-mail: toender@toender.dk
Hjemmeside: toender.dk

SEVÆRDIGHEDER i Tønder Kommune

1 Hvalbenshegn

Gammelt hegn fra 1722 bygget af knogler fra en hval.

2 Rømø redningsstation

Redningsstationen i Kirkeby er Rømøs eneste oprindelige redningsstation. Den blev op­ført i 1887 og placeret langt inde på øen for at sikre den mod stormflod. Fra stationens tårn kunne redderne holde øje med eventu­elle nødstedte skibe. I dag fungerer den som brandstation.

3 Tuegravene ved Birkelev

Tuegravene ved Birkelev består af 1 stor og 36 små gravhøje. De små høje er en gravplads fra jernalderen. Gravhøjene er typisk omgivet af en ringrøft, og højkanterne kan være markeret med sten eller træstolper. Gravene er i dag fredet.

4 Markmandshuset

”Den svorne vej” leder hen til Markmandshu­set, som i dag er et lille museum. Markmandshuset blev opført i starten af 1800-tallet af nedbrydningmaterialeer fra de øvrige værfter i området, og blev brugt til omkring år 1900 af markmanden.

5 Museumsmøllerne i Ballum Enge

Møllerne ligger ved siden af Markmandshuset. Møllerne pumper vand fra åen op til kvæget, da der er mangel på fersk grundvand i marsken. De første møller var af træ, men efter en renovering i 1890, blev de genopført i jern.

6 Gasse Høje

Gasse er med sine 51 m områdets højeste punkt. På højen er der placeret 27 store gravhøje og ved højene findes et geodatatur og en fritlagt sten­kiste­grav. I højen er der en bunker, som har været en del af sikringsstilling nord fra 1. verdenskrig.

7 Gammelskov Bateria

Gammelskov Bateria er et af de største og kraftigste batteri i Sikringsstilling Nord. Selve batterigraven er 250 meter lang, og var sikringsstillingens største enkeltanlæg. I dag er det meste sprængt væk, men man kan stadig fornemme, hvor stort anlægget har været. Der er opstillet en oplysningstavle med en model af batteriet.

8 Langdysserne i Abterp

Ved Abterp findes to 5000 år gamle langdysser på henholdsvis 14 og 42 meters længde. Der er offentlig adgang til dysserne.

9 Løgumkloster, kirke og klokkespil

Klosteret blev grundlagt af munke i 1173. Gen­nem middelalderen voksede byen op i ly af klosteret og kirken. Løgumkloster kirke blev bygget i årene 1225 – 1325. Af klosterets oprindelige 4 fløje er der i dag kun østfløjen og nordfløjen (kirken) tilbage. Klosteret blev nedlagt i 1548.

Ud over det gamle bymiljø, finder man også Kong Frederik IX’s klokkespil – nordens største og eneste kongelige klokkespil. Klokkespil­let består af 49 klokker placeret i et 25 meter højt tårn.

10 Solvig Voldsted

Den tidligere herregård Solvig har undergået mange forandringer siden 1390. Det startede som et græstørvæhus, sidenhen et træ­­tårn, så et bindingsværkshus, og til sidst et renassan­ceslot. Fra denne tid er der bevaret en vældig staldbygning, måske landets ældste.

11 Grøngaard Slotsruin

Grøngaard Slot blev opført i 1570 som jagtslot af Hertug Hans den Ældre. Efter hertugens død blev slottet sjældent benyttet og derfor nedrevet – tilbage står nu ruinen fra slottet.

Højt til himlen – plads til alle

TØNDER KOMMUNE

FRILUFTSKORT

for Tønder Kommune

12 Krigsfangegravene fra 1915-16

Øst for denne begravelsesplads lå under 1. verdenskrig (1914-18) en lejr for franske, bel­giske og russiske krigsfanger, der levede un­der meget usunde forhold og fik en elendig forplejning. Under en epidemi i 1915 døde 71 fanger. Fangerne blev begravet vest for lejren. Tyskerne rejste den beskedne mindesten over hver enkelt. Efter genforeningen købte nogle danske lunden og genopførte det forvitrede mindesmærke i sandsten.

13 Gallehus

Gallehus er landsbyen mellem Tønder og Møgel­tønder hvor Guldhornene blev fundet. De to hornene blev fundet i henholdsvis 1639 og 1734.

14 Møgel­tønder

Møgel­­tønder er en af landets ældste byer. Der findes mange gamle fredede eller bevaringsværdige huse – især i den charmerende Slots­gade. Byen huser også Schackenberg Slot og Møgel­­tønder Kirke. Syd for Slots­h­av­en findes Slotsfelt­da­len fra 1800 tallet.

15 Trøjborg Slotsruin

Trøjborg Slotsruin er ældste seværdighed fra 1300-tallet. Slottet har tilhørt Margrethe I og slotsruinen henligger i dag smukt omgivet af den gamle voldgrav. Dele af syd­muren, kæl­deren og broen over vold­graven er be­varet. Mange gårde i Trøjborgs omegn er bygget af sten fra Trøjborg.

16 Højer Mølle

Højer vindmølle er Danmarks største hollandske mølle. Kornmagasinerne huser udstillinger om Tøndermarsken og Nationalpark Vadehavet, og i Møllerboligen findes café og butik.

17 Højer Sluse

Højer Sluse blev opført i 1861 som åben sluse. Slusen blev overflodgjort i 1981 ved opførelsen af Det Fremskudte Dige. Den gamle sluse bruges i dag som ekstra sikkerhed ved stormfloder.

18 Fiskerhuse ved Vidåen

Fra århundredeskiftet og frem til 1920, var mere end 100 fiskere beskæftiget ved Rudbøl Sø og langs Vidåen. Herefter faldt tallet, og i dag er der kun få tilbage.

Et af de synlige minder fra den første tid, er det gamle fiskerhus. Her kan man se, hvordan en lille gruppe borgere levede, arbejdede og virkede for snart 100 år siden.

19 Vidåslusen og det fremskudte dige

Det Fremskudte Dige blev opført i 1979-1981, som følge af den voldsomme stormflod i 1976. Diget forbinder Emmerlev Klev i nord med Hindenburgdæmningen til Sild i syd. Vidåslusen lader Vidåens vand passere diget.

20 Rudbøl grænse

Da Slesvig i 1920 blev del mellem Danmark og Tyskland, kom den nye grænse til at løbe tværs gennem Rudbøl, og delte derved byen i en dansk og en tysk del. Nogle af grænseste­nene ligger midt i vejen.

21 Zeppelinler luftskibsbase

Den tyske marine anlagede under første ver­denskrig en vældig Zeppelin-luftskibsbase nord for Tønder. Det var et stort kompleks med kæmpehangar, gasværk og flybase. Efter krigen blev hangarer og gasværk i 1920 demonteret, men de vældige fundamenter af zeppelinhallerne, en flyhangar samt en række øvrige bygninger findes endnu.

Velkommen til friluftsoplevelser i Tønder Kommune

Rømø
Rømø ligger i Vadehavet og er ca. 130 km² stor. Rømø er Vadehavets største ø, og øen har været bebodt siden 1200-tallet. Gennem flere århundreder har vind, vejr og hav dannet denne naturperle midt i Vadehavet. Der findes et rigt dyre- og planteliv, knyttet til øens mange forskelligartede naturtyper. De mange stier leder dig gennem et varieret natur- og kulturlandskab, så hvad enten du er på cykel, hesteryg eller til fods, så har du muligheden for en storslået oplevelse. Ligeledes indbyder øens kilometerlange strande til aktivitet – heriblandt windsurfing og kørsel med kitebuggy.

Vadehavet
Vadehavet er Danmarks største vådområde. Vadehavet strækker sig over cirka 500 kilometer fra Blåvandshuk i Danmark til Den Helder i Holland. Vadehavet er på UNESCO's liste over verdensarv. Den danske del dækker omkring 9.000 km² marsk, tidevandsflak, dyb, højsande, sandstrande og klitter. Vadehavet er også Nationalpark.

Nationalparken er et af verdens mest værdifulde tidevandsområder. Hvert år passerer 10 millioner vandfugle vadehavsområdet for at søge føde og raste inden trækket mod nord om foråret og mod syd om efteråret. Et stort antal bliver her også for at yngle. Vadehavet har ligeledes afgørende betydning for mange fisk og havpattedyr – blandt andet yngler den spættede sæl her. Udover selve Vadehavet indeholder området desuden en række eng- og marskarealer, som har stor betydning for fuglelivet.

Hele Vadehavet har status som natur- og vildtreservat med forskellige bestemmelser for færdsel, jagt og andre aktiviteter.

Marsken
Tøndermarsken i det sydvestlige Sønderjylland er Danmarks største sammenhængende engområde. Marsklandet har et rigt fugleliv og en meget varieret flora. Marsken regnes for et af de 10 mest bevaringsværdige landområder i verden. En stor del af Tøndermarsken indgår i Nationalpark Vadehavet og er på UNESCO's verdensarvsliste.

Gennem årtusinder har tidevandet dannet det flade landskab. Området er blevet indvundet til landbrugsdrift ved, at der i forskellige perioder er anlagt diger, som holder højvandet ude. De første diger blev bygget i 1500-tallet, og det nyeste, Det Fremskudte Dige, blev bygget i 1981. Foran det yderste dige (havdiget) dannes der stadig ny marsk – det kaldes forland. De inddige områder kaldes kog. I Margrethe Kog, inden for Det Fremskudte Dige, findes en stor saltvandsø med mange vadefugle.

Tøndermarsken byder på et enestående kulturlandskab med frodigt græs, grøfter, diger, sluser og ikke mindst Vidåen, der skærer sig gennem det flade landskab. Muligheden for at opleve og nyde naturen i marsken er mangfoldige – ta' en gåtur på toppen af ådigerne og nyd udsigten over marsken, ta' en kanotur ned ad Vidåen gennem Rudbøl sø og oplev sviskove med områdets specielle fugleliv, eller ta' til Højer og se sluserne og de dertilhørende udstillinger om Marsken & Vadehavet og Bådfolk ved Vidåen. Der er også gode muligheder for at deltage på guidede ture – bl.a. kan du hvert forår og efterår her opleve det forunderlige naturfænomen, Sort Sol, hvor hundredetusinder af støvere danser på himlen.

- SIGNATURFORKLARING**
- Cykelruter
  - - - Vandrerute Drivevejen
  - Sundhedspor
  - - - Sejlsvandløb
  - Grænseovergang
  - Kommunegrænse
  - Handicapsti
  - Handicap fiskeplads
  - Seværdighed
  - Bål / Grillhytte
  - Bålplads
  - Madpakkehus
  - Udsigtspunkt
  - Fugletårn / Skjul
  - Hundeskov
  - Naturlegeplads
  - Naturformidling
  - Naturformidling, entré
  - Sikringsstilling nord
  - Turistbureau
  - Mountainbike
  - Camping
  - Fri telting
  - Lejrplads
  - Primitiv teltplads
  - Shelter
  - Vandrehjem
  - Badestrande
  - Sejlsstartsted
  - Overbæring
  - Lystbådhavn
  - Kite surfing
  - Kite buggy
  - Strandsejler
  - Vandski
  - Windsurfing
  - Seværdighed (beskrevet)

1:100.000
0 5 km
Indeholder data fra Styrelsen for Dataforsyning og Effektivisering, DTU/kort100, Marts 2018.

Vandrestier og turmuligheder i Tønder Kommune

- www.toendermarsken.dk – Marskstien (54 km) og stisløjfer i Tøndermarsken
- www.toenderstier.dk – Vandrestier omkring Tønder
- www.toftlundstier.dk – Vandrestier omkring Toftlund (er under udarbejdelse)
- www.toender.dk/aktiv-og-oplevelse/ud-i-naturen/pa-tur-i-toender-kommune/

- 1** Æ Markmandsti
- 2** Hasberg Sø og landskabet syd for Tønder (På tur syd for Tønder)
- 3** På tur i Tøndermarsken + Marskstien
- 4** På tur i Vest Sønderjylland
- 5** Toftlundstier
- 6** Rømøstier

- www.friluftsradet.dk** – Kloverstier
- 7** Bredebro
- 8** Skærbæk
- 9** Løgumkloster

- www.spor.dk**
- 10** Sporet ved Gasse Høje
- 11** Sporene i Ballum
- 12** Sporet ved Visby
- 13** Sporet ved Branderup Mølle

- Naturstyrelsens foldere og publikationer**
- 14** Draved Skov
- 15** Lindet Skov
- 16** Rømø
- 17** Soldaterskoven
- 18** Toftlund Skov
- 19** Renbæk Plantage

- Fugleværnsfondens publikationer:**
- 20** Sølsted Sø
- 21** Bremsbøl Sø

Cykelruter i Tønder Kommune:

- 1** Panoramarute – Kommandøren og Kaskelotten
- 2** Panoramarute – Den Kongelige Marskrute
- 3** Grænseruten – Vidåslusen til Flensborg
- N1** Vestkyststruten – Rudbøl til Skagen
- 6** Rømø – Hellevad
- 9** Tønder – Gram
- 12** Tønder – Aabenraa
- 19** Rudbøl – Padborg

Andre foldere i Tønder Kommune:
Guide til sejlsads og fiskeri i Tøndermarsken
Guide til sejlsads i de sønderjyske åer